

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>

УДК 93/94(477)[І. Дзюба]

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Київ, Україна)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

СПРАВА ІВАНА ДЗЮБИ З ВІДСТАНІ ПІВ СТОЛІТТЯ

Мета полягає в дослідженні мотивів та наслідків фабрикації справи Івана Дзюби співробітниками Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів. Дослідження ґрунтується на критичному аналізі архівних й опублікованих джерел. Використано мікроісторичний підхід. **Наукова новизна.** Здійснено спробу відтворити на основі унікальних архівних ресурсів, а також з урахуванням наявних публікацій історію фабрикації справи І. Дзюби, який через сім років після появи його памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» був репресований за цей текст. Оперативну справу (справу-формуляр) на І. Дзюбу — найцінніше джерело для розуміння того, на підставі яких агентурних свідчень організовувалося стеження за ним, як збирався матеріал проти нього, — було знищено. Однак у Галузевому державному архіві Служби безпеки України збереглися 18 томів справи з позначкою «ФП» («Фонд припинених»). Саме ця справа, а також розсекречені документи спецслужб, деякі інші архівні джерела, публікації дослідників, спогади стали основою при написанні цього матеріалу. З середини 1990-х рр. автор статті мав можливість зустрічатися і розмовляти з самим Іваном Дзюбою. Це дозволило уточнити чимало обставин та деталей драматичного періоду його життя. **Висновки.** В умовах національно-культурного

Цитування: Шаповал Ю. справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 208—241. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

піднесення кінця 1950 — початку 1960-х рр. І. Дзюба через свою незалежну поведінку й новаторську естетичну позицію був одним із найяскравіших представників руху шістдесятників. Після підготовки в 1965 р. памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» його почали вважати одним із лідерів інтелектуальної опозиції в УРСР. Його вирізняло прагнення висловлювати власні думки відкрито, публічно, а не конспіративно. Розпочавши наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. репресивні акції проти представників української творчої молоді, керівництво Компартії України та спецслужби УРСР кваліфікували нонконформістську творчість і діяльність І. Дзюби як «націоналістичну», «антирадянську», «русофобську». Під наступну хвилю репресій, розпочату у січні 1972 р., проти нього (та проти тих, хто розповсюджував його памфлет або лише читав) було висунуто політичні обвинувачення. Далі арешт, суд, вимушене каяття І. Дзюби. Аналіз його справи підтверджує, що він імпліцитно ніколи не прагнув і не був готовий до ролі головного ідеолога чи символу опозиції в УРСР. Це зречення розчарувало його прихильників в Україні та за кордоном. Проте воно не змогло девальвувати написане та зроблене І. Дзюбою до його арешту, а тим більше після повернення в культурне й політичне життя України після серпня 1991 р.

Ключові слова: Іван Дзюба, український націоналізм, політичні репресії, КДБ УРСР.

Іван Дзюба (1931—2022 рр.) був на прикметі у КДБ від початку 1960-х рр. Спроби аналізу ставлення спецслужб до нього здійснили О. Бажан [1], Г. Касьянов [2], В. Рибчак-Дунаєвський [3], а також автор цих рядків [4, 5].

В оперативних документах І. Дзюба мав псевдо «Літератор». Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст не міг не потрапити «під софіти» спецслужб, оскільки сповідував незалежні погляди, вибивався своєю поведінкою зі стандартів, за якими будувала життя та кар'єру переважна більшість його колег-літературознавців. Значний резонанс мала вже перша його книжка «Звичайна людина чи міщанин», що вийшла 1959 р., його публікації в газеті «Літературна Україна», участь і виступи в київському Клубі творчої молоді. При цьому він поводився гранично скромно, ніколи не демонстрував якихось лідерських рис, а тим більше прагнення повчати. Уже в 1990-х рр. і пізніше, послухавши виступи І. Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену «акторсько-ораторських» ефектів манеру викладу матеріалу, я зауважив: ці виступи завжди концептуально й сюжетно продумані.

4 вересня 1965 р. І. Дзюба виступив на прем'єрі фільму Сергія Параджанова¹ «Тіні забутих предків» в київському кінотеатрі «Україна» з несанк-

¹ Параджанов Сергій Йосипович (1924—1990 рр.) — кінорежисер, сценарист, художник. Один із представників хвилі «українського поетичного кіно». Міжнародне визнання отримав після екранізації 1964 р. повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків». У 1965—1968 рр. разом з іншими відомими діячами української науки та культури, протестуючи проти політичних арештів в УРСР, звертався до вищих партійних і державних органів із вимогою роз'яснити причини переслідувань українських інтелектуалів та виступав за проведення відкритих судових процесів, що мало б забезпечити справедливість розгляду справ. Неодноразово висловлювався за дотримання свободи слова у пресі. У 1973—1977 рр. — політ'язень.

ціонованою владою промовою. Відомо, що йшлося про здійснювані в УРСР безпідставні арешти інтелігенції, але мало хто знав, що саме було сказано. Карна справа І. Дзюби прояснює це. В ній зберігся протокол допиту тодішнього директора згаданого кінотеатру Федора Брайченка. Допитали його 16 травня 1972 р. і він тоді вже був актором Київського театру ім. Івана Франка. Ф. Брайченко розповів: «Спочатку Дзюба дав високу оцінку фільму, а потім заявив (його слова ці я запам'ятав добре): "Поряд з тим, як ми відмічаєм знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37-й рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду"»².

З огляду на резонанс цієї події навесні наступного 1966 р. швейцарська газета «Neue Zürcher Zeitung» навіть повідомила про арешт у Києві Івана Дзюби [2, С. 58]. Насправді він не був заарештований. Проте КДБ УРСР регулярно інформував владу про його дії. Наприклад, про участь у липні 1963 р. у несанкціонованому вечорі, присвяченому 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, в київському Першотравневому парку; про його виступи з нагоди 30-річчя від дня народження Василя Симоненка³ у січні 1965 р. в республіканському Будинку літераторів і у вересні 1966 р. на несанкціонованому зібранні в Бабиному Яру в Києві. Коли в листопаді 1970 р. в Івано-Франківську розпочався судовий процес над учасником дисидентського руху Валентином Морозом⁴, у петиційній кампанії на його захист із-поміж інших брав участь І. Дзюба. В усіх цих виступах він, на переконання авторів однієї зі складених про нього у КДБ довідок, «зводив наклепницькі вимисли на державний і суспільний лад та національну політику КПРС»⁵.

Ще 19 липня 1962 р. президія ЦК КПРС своєю постановою схвалила наказ КДБ при Раді Міністрів СРСР «Про заходи з посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини й розглядом їх у судах» [6]. 31 січня

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі — ГДА СБУ). Спр. 69260 ФП. Т. 7. Арк. 18—19.

³ Симоненко Василь Андрійович (1935—1963 рр.) — поет і журналіст. Навчався в Київському держуніверситеті, працював в обласній газеті «Молодь Черкащини». З його ім'ям і творчістю пов'язують цілу епоху в літературі, суспільній свідомості України. В 1962 р., за рік до смерті, було видано його першу та єдину прижиттєву поетичну збірку «Тиша і грім».

⁴ Мороз Валентин Якович (1936—2019 рр.) — історик, дисидент, політ'язень, один із найбільш радикальних представників дисидентського руху в УРСР, автор понад 100 наукових праць. Уперше заарештований у вересні 1965 р., удруге — 1 червня 1970 р. У 1979 р. влада СРСР змушена була обміняти В. Мороза та ще чотирьох дисидентів на двох радянських агентів. За кордоном він був сприйнятий як герой, але його ексцентрична поведінка відштовхнула від нього західну громадськість. У квітні 1990 р. повернувся в Україну, жив і працював у Львові.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Порядковий 10. Спр. 2. Т. 11. Арк. 185.

1963 р. в Києві відбулася нарада керівників правоохоронних органів, на якій програму боротьби з «особливо небезпечними державними злочинами» виклав голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко [6, С. 414]⁶.

Після створення в липні 1967 р. спеціальних контррозвідальних підрозділів щодо «боротьби з ідеологічною диверсією противника» (на місця це були 5-ті управління / відділи / відділення) І. Дзюба закономірно став одним з їхніх найголовніших «клієнтів». Використання агентів, довірених осіб, служби зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, застосування так званих оперативно-технічних засобів (прослуховування телефонних розмов) — весь цей набір засобів роботи кадебістських структур повною мірою торкнувся Івана Дзюби.

Тим більше загострився інтерес спецслужби до нього з появою в липні 1970 р. в УРСР нового шефа місцевого КДБ Віталія Федорчука, який почав спеціалізуватися на відстежуванні та погромних акціях проти «українських націоналістів»⁷. Перед тим він обіймав посаду начальника 3-го управління (військова контррозвідка) КДБ СРСР, а представляти його в Києві спеціально приїздив перший заступник голови КДБ СРСР генерал-полковник Семен Цвігун⁸.

Погромних акцій в Україні й раніше не бракувало. Достатньо згадати арешти та судові процеси 1965—1966 рр. або гучний процес над В'ячеславом

⁶ Нікітченко Віталій Федотович (1908—1992 рр.) — партійний діяч. У квітні 1954 р. призначений головою КДБ при Раді Міністрів УРСР. Не дивлячись на те, що очевидних провалів в його роботі не було, він асоціювався з добою хрущовської «відлиги». Із започаткуванням у Кремлі лінії на більш жорстке ставлення до національно-демократичних сил в Україні, спроб витіснити з політичної арени першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, в липні 1970 р. був звільнений і переведений до Москви, де став начальником Вищої червонопрапорної школи КДБ при Раді Міністрів СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського. Після виходу у відставку мешкав у Києві.

⁷ Федорчук Віталій Васильович (1918—2008 рр.) — один із керівників комуністичної спецслужби. Закінчив Вищу школу КДБ СРСР (1960 р.). У 1963—1966 рр. — заступник начальника управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по групі радянських військ у Німеччині. З лютого 1966 р. — начальник управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по групі радянських військ у Німеччині. З вересня 1967 р. — начальник 3-го управління КДБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16 липня 1970 р. призначений головою КДБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакомислення, національної інтелігенції й самвидаву. У 1978 р. провів істотне зміцнення органів КДБ у республіці. Це на практиці означало збільшення апарату та посилення тотального контролю за суспільством. Із травня 1982 р. — голова КДБ при Раді Міністрів СРСР. Від грудня 1982 по січень 1986 рр. — міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію (1991 р.) працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР.

⁸ Цвігун Семен Кузьмич (1917—1982 рр.) — один із діячів і керівників комуністичних спецслужб. У 1937 р. закінчив Одеський педагогічний інститут. З 1939 р. в НКВС. Від 1967 р. — перший заступник голови КДБ СРСР. Був куратором 3-го (військова контррозвідка) і 5-го (боротьба з ідеологічними диверсіями) управлінь КДБ. Починаючи з 1971 р. — куратор 2-го головного управління (контррозвідка), прикордонних військ (ГУПВ) та мобілізаційного відділу. За офіційною версією, покінчив життя самогубством.

Чорноволом⁹ у 1967 р. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями В. Федорчука. Його головним завданням було зібрати матеріал на тодішнього партійного лідера УРСР Петра Шелеста¹⁰, насамперед довести, що він належним чином не керує боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

В. Федорчук фактично не приховував свого переконання, що П. Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам П. Шелест 19 вересня 1970 р. зробив запис у щоденнику: «Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в’язниці» [7].

Взята П. Шелестом у лапки «праця» — це те, що ще в 1965 р. написав І. Дзюба. Йдеться про памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У ньому автор заходився переконувати партійно-державних владомощців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так — ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити» [8, С. 26].

Ще під час роботи над рукописом І. Дзюба давав друзям і знайомим (це в умовах масового доносивства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій — до першого секретаря ЦК

⁹ Чорновіл В’ячеслав Максимович (1937—1999 рр.) — політик, громадський діяч, публіцист, літературний критик, політичний в’язень у часи СРСР. Із грудня 1992 р. був головою Народного руху України. Загинув за нез’ясованих обставин.

¹⁰ Шелест Петро Юхимович (1908—1996 рр.) — партійний і державний діяч УРСР. У 1963—1972 рр. — перший секретар ЦК Компартії України. До жовтня 1964 р. підтримував М. Хрущова та його політичну лінію, різко критикуючи її після повалення останнього. Спочатку користувався підтримкою Л. Брежнєва, діючи у цілому в рідчизі «брежнєвізму». З 1964 р. — член президії / політбюро ЦК КПРС. Підтримав придушення «празької весни» в 1968 р., критикував виступи дисидентів проти режиму. Водночас у власній політичній практиці неодноразово вимагав того, щоб московське керівництво дотримувалося офіційно декларованих принципів у взаєминах центру та союзних республік. Це, а також зусилля політичних конкурентів, створили П. Шелесту образ «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України. У травні 1972 р. увільнений від обов’язків першого секретаря ЦК КПУ у зв’язку з призначенням одним із заступників голови Ради Міністрів СРСР. У 1973 р. у журналі «Комуніст України» з’явилася погромна стаття, де йому інкримінувалися нібито наявні в його книжці «Україно наша Радянська» (1970 р.) применшення «ролі комуністичної партії, її ідейної і практичної діяльності у розв’язуванні завдань соціалістичного будівництва», порушення лєнінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу» до оцінки історичних явищ, ідеалізація минулого України, «патріархальщина» тощо. З квітня 1973 р. на пенсії.

Компартії України амбівалентного Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР консервативного Володимира Щербицького¹¹, ще й до ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано й до Олександра Твардовського¹², головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалось оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минуть роки й у січні 1972 р., тоді ще не заарештований, але вже допитуваний Іван Дзюба напише розлоге «Пояснення», адресоване КДБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 р., коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. «Серед заарештованих тоді, — мовилося в “Поясненні”, — було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа»¹³.

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв’язання наболілих проблем у питаннях української культури, в мовній ситуації, І. Дзюба переконував у тому, що «відчувалася загальна потреба якогось “роз’яснення”, якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені»¹⁴.

За допомогою «класиків»

Пишучи свій памфлет, І. Дзюба зробив власними союзниками не будь-кого, а тих, кого у СРСР обожнювали, кому поклонялися, — «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, покликався на їхні праці, а також доволі професійно використовував інші джерела, в тому числі стенограми партійних з’їздів доби «коренізації» / «українізації» (до речі, на той час самих цих понять не було у суспільно-політичному лексиконі, їх просто «викреслили» з історико-політичного дискурсу), постанови партз’їздів та уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. Все

¹¹ Щербицький Володимир Васильович (1918—1990 рр.) — партійний і державний діяч. У 1957—1961 рр. — секретар ЦК Компартії України, у 1961—1963 і 1965—1972 рр. — голова Ради Міністрів УРСР. Був близьким приятелем Л. Брежнєва та конкурентом П. Шелеста в боротьбі за посаду першого секретаря ЦК КПУ. Сприяв поваленню П. Шелеста, отримав цю посаду у травні 1972 р., перебував на ній понад 17 років. Не сприйняв політику «перебудови», започатковану генсеком М. Горбачовим. Фактично до осені 1989 р., тобто до виходу В. Щербицького на пенсію, УРСР уважалася «заповідником комунізму».

¹² Твардовський Олександр Трифонович (1910—1971 рр.) — поет. У 1959—1971 рр. — секретар правління Спілки письменників СРСР. У 1950—1954 і 1958—1970 рр. — головний редактор журналу «Новый мир», в якому друкував твори окремих представників неконформістської літератури (О. Солженіцин, Г. Снегирьов, Л. Кисельов, І. Дзюба та ін.).

¹³ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 204.

¹⁴ Там само. Арк. 205.

це виглядало переконливо й дуже драгувало партійне начальство, яке вважало себе єдиним розпорядником «марксистсько-ленінської спадщини».

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення І. Дзюби, датованого січнем 1972 р. Він визнавав, що в підготовленому ним рукопису «багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівні виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні»¹⁵. Головне, запевняв І. Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови й культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері випливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів»¹⁶.

Якось я запитав Івана Дзюбу (з яким мав честь особисто спілкуватися з середини 1990-х рр.), чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати й озвучувати неодноразово). І. Дзюба уважно на мене подивився, витримав паузу і сказав, що в той час — так, його щирість не підлягала сумніву. Якщо вчитатися в текст, то цьому твердженню не можна не повірити.

Від самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімав розмову на теоретичний рівень, торкаючись значення так званого «національного питання», таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслював, що національна справа є справою всього народу й кожного громадянина, а отже ніхто не має права мовчати, коли бачить «щось неподобне» [8, С. 37].

Оце «неподобне» І. Дзюба виводив передусім із порушень «заповітів класиків», а також «перекручень», як уже було зазначено, принципів національної політики за часів обоженюваного комуністами В. Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто й робить), іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Все це так, але варто придивитися до ситуації зі створенням СРСР уважніше. В. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в більшовицькій Росії, він усе ще не відкидав ідеї «світової революції», але її він тепер дедалі частіше пов'язував не з Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності та гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для В. Леніна і для Й. Сталіна не було сумніву у ключовому питанні — про збереження потужної та багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політично-державний імператив. Коли до В. Леніна надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Й. Сталін має схильність «поспішати».

¹⁵ Там само. Арк. 206.

¹⁶ Там само. Арк. 207.

Однак недовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського та сталінського підходів. І наполягаючи на цьому, ще тоді, у середині 1960-х рр., І. Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Й. Сталін, котрий, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці та який вдало відсунув хворого В. Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо нині. Прикладів тут чимало. Зокрема зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 р. Не дивлячись на його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 р. й лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Й. Сталін писав: «Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром та окраїнами, тобто відсутність всякого порядку й повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи, роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО (Рада праці та оборони — *Ю. III.*) РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК й економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внутр. справ, землеробства тощо» [9, С. 198—199].

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП і як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо й таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність (підкреслення моє — *Ю. III.*) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» [9, С. 199].

Нарешті Й. Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити «формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом із тим реальною) автономією, то через рік буде непорівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би

не «образити» націоналів; через рік, імовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол у партії на цьому ґрунті, оскільки «національна» стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі» [9, С. 199].

Хоч В. Ленін зрештою оголосив «бій великоросійському шовінізмові», за його проектом компартія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Й. Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії. Проте поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживалися на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини.

Іван Дзюба у своєму памфлеті торкався й цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету тодішньої Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР, із 1937 р. — УРСР). Покликаючись на полеміку на X та XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслював, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом. Після відомого стаїнського тосту, виголошеного у червні 1945 р.: «За великий російський народ!» почалася справжня оргія «російського пріоритету», наслідки якої були глобальними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки та висновки І. Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної та мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про «інтернаціоналізм» це просто прикриття зовсім інших процесів, цілеспрямованої русифікаторської політики, а вона (як виявляється) суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Памфлет у дії

Скільки б І. Дзюба не клявся у своїй праці в повазі до перекручених і проігнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою просте запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнев завжди розписувались у незмінній повазі до В. Леніна, але цитували й використовували з того, що називали «ленінізмом», лише ті фрагменти, які їм були потрібні)?! І ще одне запитання: у чому позитив цих «джерел», якщо вони призводять до таких негативних наслідків?!

Отже задум І. Дзюби не був аж таким простим. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що «процес денационалізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення» [8, С. 187].

Тепер доцільно вказати на те, для кого було зроблено текст «Інтернаціоналізму чи русифікації?». За словами самого І. Дзюби, його праця мала потрійну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, якому посилався меседж про порушення й від-

ступ від «ленінської спадщини». По-друге, І. Дзюба апелював до частини російського та русифікованого населення в Україні, насамперед із числа інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в республіці та слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики (недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези: «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!»). По-третє, памфлет адресувався тим українцям, які прагнули зрозуміти, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості. «Я, — згадував І. Дзюба, — тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти» [10, С. 67].

І. Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його працю читали в найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була в батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась» [7, С. 748].

Зрозуміло, працю І. Дзюби прочитав не лише Петро Шелест, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали в найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція та учасники руху боротьби за права людини у СРСР. Нарешті в Україні праця, як мовиться, «пішла в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 р. розпочалися арешти в УРСР. Вони зазвичай супроводжувалися вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КДБ постійно й цілеспрямовано цікавилися тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного зі свідчень: «Після того, як я прочитав документ І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доводячи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. У своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документа “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»¹⁷.

Або ось таке зізнання: «З твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши його в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'яно-Бузького району в березні 1972 р., були невірні»¹⁸.

¹⁷ Там само. Т. 7. Арк. 106—106 зв.

¹⁸ Там само. Т. 18. Арк. 34.

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоч вони й давалися за певних умов і сформульовані за певними стандартами. Текст «Інтернаціоналізму...» насправду справляє враження. За таким собі нарративним «адажіо», за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача в полон:

«Найвищий обов'язок людини — належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ» [8, С. 60].

«У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим “націоналізмом” велася методами терору» [8, С. 67].

«Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом» [8, С. 70].

«Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає» [8, С. 102].

«Майже вся українська культура виявилася “контрреволюційною” (як у деякі пізніші часи — нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 р. Врахуймо: це було задовго до “тридцять сьомого”» [8, С. 130].

«Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”... І не доведеться запаковувати в кадебітські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею...» [8, С. 202, 203].

Органи держбезпеки та влада дуже швидко зрозуміли, що мають справу з текстом, здатним вражати, мобілізувати й виховувати. Додаткова перевага його полягала в тому, що він виглядав написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. Із цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон. Цей шлях був непростим.

Наприкінці 1965 р. мешканець с. Проців Броварського р-ну Київської обл. Григорій Трохимович Тименко на прохання І. Дзюби передрукував на машинці текст памфлету, а в листопаді того самого року машинописний ва-

ріант було передано Миколі (Миклошу) Мушинці¹⁹ з Чехословаччини²⁰. З останнім І. Дзюбу познайомив Зиновій Антонюк²¹. Він привів М. Мушинку на квартиру до І. Дзюби в день народження його доньки Олени.

4 грудня 1965 р. особисто І. Дзюба передав рукопис памфлету М. Мушинці. При цьому останній запевнив, що хоче показати рукопис Василеві Капушевському, голові Центрального комітету культурного союзу українських трудящих, депутатові Словацької народної ради, деканові кафедри марксизму-ленінізму при Вищій школі у Кошицях. «Я, — зазначав пізніше на допиті М. Мушинка, — казав Дзюбі, що можливо Капушевський ознайомить з цим документом членів ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, щоб вони підказали Радянському урядові звернути увагу на порушення національної політики на Україні»²².

Рукопис передруковувався також завдяки сприянню Зиновії Тарасівни Франко²³, старшої наукової співробітниці Інституту мовознавства АН УРСР. На допиті 27 листопада 1972 р. вона визнала, що в листопаді 1965 р. І. Дзюба приніс до неї рукопис із проханням передрукувати й надіслати до офіційних інстанцій. З. Франко звернулася до друкарки Євгенії Марківни Гімельберг. Остання на машинці «Continental» підготувала 10 примірників праці І. Дзюби. Один З. Франко залишила собі та переклала російською мовою.

Цю російськомовну версію було роздруковано в 5—6 примірниках за допомогою якоїсь «друкарки Ані» й ці примірники віддали авторові. Згадану «Аню» почали шукати. Однак, як повідомляв слідчому Миколі Кольчику 31 липня 1972 р. начальник оперативного підрозділу КДБ підполковник Черпак, «вжитими заходами друкарку Аню, яка проходить за свідченнями свідка Франко З.Т., встановити не виявилось можливим»²⁴. Цей факт «невиявлення» Ані можна потрактувати по-різному, але суттєвого значення це не має.

13 грудня 1965 р. при виїзді з УРСР під час митного догляду Миколу Мушинку затримали, вилучивши в нього рукопис. Як розповідав мені сам М. Мушинка, ті, хто його обшукував, наперед знали, що саме вони шукають.

¹⁹ Мушинка Микола Іванович (нар. 1936 р.) — словацький фольклорист та українознавець, мистецтвознавець, літературознавець, бібліограф українського походження. Член Міжнародної комісії з дослідження національної культури Карпат і Балкан. Від 1989 р. дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), президент НТШ у Словаччині, голова Асоціації українців у Словаччині (з 1990 р.), іноземний член Національної академії наук України (з 1997 р.).

²⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 12, 18.

²¹ Антонюк Зиновій Павлович (1933—2020 рр.) — громадський діяч, правозахисник, перекладач, публіцист, політичний в'язень. Співголова громадської ради Українсько-Американського бюро захисту прав людини.

²² ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 131.

²³ Франко Зиновія Ростислава Тарасівна (1925—1991 рр.) — мовознавиця, літературознавиця, публіцистка, громадська діячка. Авторка понад 200 наукових і науково-публіцистичних праць з історії української літературної мови, лінгвостилістики, ономастики, топоніміки, літературознавства та франкознавства.

²⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 124.

Та це був не єдиний примірник. 3 січня 1966 р. І. Дзюба відправив свій памфлет до ЦК Компартії України.

20 серпня 1966 р. І. Дзюбу викликав до себе на розмову тодішній голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченко. Він повідомив, що М. Мушинку затримано на кордоні з текстом «Інтернаціоналізму чи русифікації?». 24 серпня І. Дзюба написав пояснення, в якому підкреслював, що «М. Мушинка взяв “Листа” тільки на моє прохання, а ним ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв» (так в оригіналі — *Ю. Ш.*)²⁵.

Збереглися свідчення якогось «джерела» («источника»), в розмові з котрим І. Дзюба також пояснив мотиви своїх тодішніх дій: «Передаючи за кордон свою працю, я припустився найбільшій у своєму житті помилки: треба було спочатку розповсюдити роботу у Києві, по Україні, а тоді вже без мене знайшлися б люди, які переслали б її далі, як воно фактично і вийшло, — вдруге моя праця була передана за кордон уже без моєї участі, причому дійшла вдало. Але чому я тоді поспішав передати? Я боявся, що мене заарештують й іншої можливості для передання вже не виявиться»²⁶.

Від Зиновії Франко текст потрапив до кількох осіб, а з-поміж них до Олександра Сергієнка²⁷, в 1965 р. студента Київського медичного інституту, який вніс правки в текст. «Інтернаціоналізм...» також був у середовищі, що згуртувалося довкола доцентки Ніжинського педінституту Лесі Коцюби²⁸. Саме у цьому середовищі виникла ідея ще раз спробувати передати памфлет І. Дзюби за кордон. І це вдалося [11, С. 70—72]. Викладач Пряшівського університету літературознавець Юрій Бача²⁹ отримав текст на фотоплівці, привіз його до Словаччини. Через деякий час він опинився у Павла Мурашка³⁰, який зга-

²⁵ Там само. Арк. 143.

²⁶ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 17. Т. 1. Арк. 242.

²⁷ Сергієнко Олександр Федорович (1932—2016 рр.) — громадський і політичний діяч. У грудні 1970 р. виступав на похороні Алли Горської, натякаючи на те, що за її загибеллю стоїть КДБ. Був звільнений із роботи. У січні 1972 р. заарештований. Серед іншого йому інкримінували редагування памфлету І. Дзюби. Засуджений до 7 років таборів і 3 років заслання. Член Усукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. У 1981 р. повернувся до Києва, з 1990 р. вів активну політичну діяльність.

²⁸ Коцюба Леся Йосипівна (1921—1987 рр.) — фольклористка, педагогиня, учасниця дисидентського руху в УРСР 1960—1970-х рр. Працювала на кафедрі української мови Ніжинського державного педагогічного інституту ім. Миколи Гоголя, зазнала переслідувань, була змушена звільнитися.

²⁹ Бача Юрій (1932—2021 рр.) — літературознавець, публіцист і письменник у Словаччині. Закінчив Університет ім. Коменського у Пряшеві (1954 р.), де від 1960 р. (до цього — аспірант Київського держуніверситету) працював на кафедрі української літератури. У квітні 1971 р. звільнений із політичних мотивів. У 1973 р. засуджений на 4 роки за перевезення й розповсюдження праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Поновлений на роботі у травні 1990 р., з 2000 р. — професор.

³⁰ Мурашко Павло (1939—?) — учений, викладач. Народився у Празі. Вивчав українську мову та літературу у Пряшівському, Празькому університетах, здобув ступінь доктора філософії за працю про життя і творчість Олександра Олеся. Викладав в українській гім-

дував: «Усі політичні матеріали, які відправляли на Захід, задля дотримання певних принципів безпеки ми спочатку переписували на машинках у Чехословаччині. У випадку цього рукопису Івана Дзюби ми домовилися, що краще буде влаштувати перепис не в Пряшеві, а в Празі. Я відвіз матеріал до Праги й попросив Зіну Генік-Березовську допомогти з цим. А вона домовилася з рідною сестрою Лесі Українки, яка тут жила, Оксаною Петрівною Косач-Шимановською» [12]. З Праги передрукований, а потім знов перефотографований текст до Мюнхена відвезла Анна Коцурова (Ганна Коцур)³¹, яка вчилася свого часу в Київському університеті й регулярно перевозила літературу українського самвидаву [13].

Всі згадані громадяни тодішньої Чехословаччини опинилися в полі зору КДБ УРСР і чехословацької спецслужби, були допитані. Серед інших запитань були й такі: чи передавав І. Дзюба ще якусь літературу, машинописні документи, фотоплівки тощо з текстами документів, коли, з якою метою, хто їх автор³². Однак у той час нічого принципово важливого «накопати» проти І. Дзюби не вдалося й ніхто з допитаних не характеризував його як «антирадянськи налаштовану» особу.

Отже, «Інтернаціоналізм...» за кордон потрапив, і з 1968 р. його почали перевидавати чи видавати різними мовами.

Контратака влади

Ті, хто займався І. Дзюбою професійно, зрозуміли: найкращий спосіб дискредитувати текст — це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. У вересні 1966 р. популярний в УРСР журнал «Перець» у фейлетоні висміював поведінку Івана Дзюби та його «закордонних націоналістичних покровителів».

10 квітня 1967 р. з'явилася спеціально присвячена І. Дзюбі записка двох завідувачів відділів (науки й культури, пропаганди та агітації) ЦК Компартії України. У записці особливий акцент було зроблено на тому, що «націоналістичні

назії у Пряшеві, був редактором «Дуклії» (також у Пряшеві). Організував видання на Заході ряду праць самвидаву, зокрема «Українського вісника» та «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби. За це був заарештований у 1972 р. і засуджений на 6,5 років. Відсидів половину, згодом завербований чехословацькою спецслужбою. Після звільнення залишився у Чехословаччині, працював чорноробом і брав участь у діяльності правозахисної групи «Хартія-77». Упорядкував «Бібліографію українських та слов'янських періодичних видань у празькій слов'янській бібліотеці» (1990 р.), брав участь в українській періодиці у Чехословаччині.

³¹ Коцур Ганна (нар. 1948) — українська письменниця у Словаччині. У 1968—1972 рр. навчалась у Київському держуніверситеті, у 1986 р. закінчила Університет ім. П. Шафарика у Пряшеві. Учасниця українського правозахисного руху. Перевозила на Захід твори українського самвидаву. Заарештована 1972 р. Засуджена до 1 року позбавлення волі. Дала згоду на співпрацю з чехословацькою спецслужбою, була звільнена. Вчителювала, займалася літературною діяльністю.

³² ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 3. Арк. 201.

угруповання» за кордоном пропагують І. Дзюбу, «героїзують» його, а сам він не лише не спростовує вигадки навколо себе, а вперто шукає форми висловлення своїх опозиційних настроїв. Авторі записки нагадували, що влітку 1966 р. вони, «з метою роз'яснення хибності такої поведінки», запросили І. Дзюбу на розмову до ЦК Компартії України, але він «поводив себе зухвало, категорично відмовившись давати будь-яку відповідь у пресі своїм націоналістичним “захисникам” за рубежем»³³. Записка завершувалась висновком про доцільність заслухати на секретаріаті ЦК КПУ керівництво Спілки письменників України, яке мало б доповісти «про заходи, які намічає здійснити Спілка по відношенню до І. Дзюби у зв'язку з його поведінкою, яка порушує всі вимоги Статуту СПУ та норми внутрішньоспілчанського ідейно-творчого життя»³⁴.

Утім тиснули не лише в УРСР. Федір Овчаренко³⁵, який у 1968 р. став секретарем ЦК Компартії України, поїхав на ритуальні (перед обранням-призначенням) бесіди у ЦК КПРС. Під час розмови з Михайлом Сусловим³⁶ той раптом порадив звернути особливу увагу на «розвінчування» українського літературного критика І. Дзюби. Його книжка «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поширюється в усьому світі «вашими земляками-націоналістами», а Україна на це не реагує, мовчить. За словами Ф. Овчаренка, посилювати боротьбу з українським націоналізмом вимагав від нього тоді й генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев [14, С. 162—163].

У травні 1969 р. у газеті «Вісті з України» з'явилася стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність». Він писав про розквіт української мови та культури, а також згадував І. Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками ширяє в хмарах містичного націоналізму»³⁷.

Того самого року Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном видрукувало в Києві невеличку книжечку Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу “Інтернаціоналізм чи русифікація?”)». До цього тексту було додано перелік «основних книг і статей», виданих союзними, республіканськими та обласними видавництвами і надрукованих у жур-

³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6313. Арк. 33.

³⁴ Там само. Арк. 36.

³⁵ Овчаренко Федір Данилович (1913—1996 рр.) — учений і політичний діяч, академік АН УРСР за фахом колоїдна хімія (1961 р.). У 1950—1956 рр. — секретар партійного комітету Академії наук Української РСР. У 1956—1958 рр. — завідувач відділу науки й культури ЦК Компартії України. У 1968—1972 рр. — секретар ЦК КПУ з ідеології.

³⁶ Сулов Михайло Андрійович (1902—1982 рр.) — партійний діяч, секретар ЦК ВКП(б) / КПРС з ідеології (1947—1982 рр.). Зробивши політичну кар'єру за Й. Сталіна, утримався при владі за М. Хрущова. За часів правління Л. Брежнева залишався другою людиною в державно-партійній ієрархії СРСР, отримавши прізвисько партійного «сірого кардинала». Дотримувався вкрай консервативних і просталінських позицій. Установив часовий рекорд перебування на посаді секретаря ЦК — 35 років.

³⁷ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 14. Арк. 254 зв.

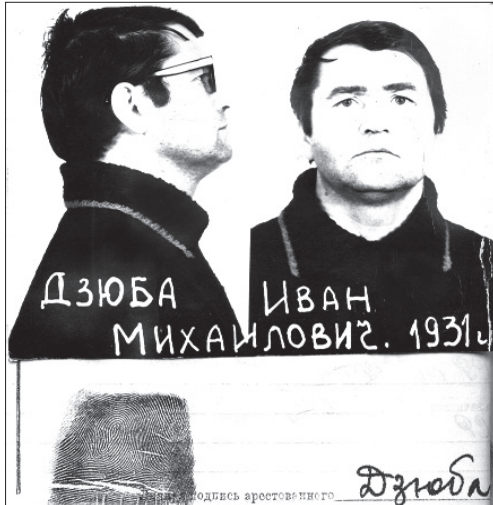

Фото з кримінальної справи Івана Дзюби. 1972 р.

КДБ при ЦМ УРСР
національний орган КДБ

АРХИВ
 10-го отдела КГБ при СМ УССР
 Уголовный фонд

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО №55

по обвинению *Дзюби Івани Михайловича за ст. 62 ч.1 КК УРСР.*

Начато *12 квітня 1972.*
 Окончено *18 січня 1973.*
 В *18* томах
 Том № *9*

Арх. № **67328**
 Архив **67328**
 Сдано **69260** 19 **фл**

Обкладинка одного з томів кримінальної справи І. Дзюби

налах у 1964—1967 рр., а також авторефератів докторських та кандидатських дисертацій (захищених у вказаний період) з національного питання. Цей перелік, напевно, мав на меті «просвітити» І. Дзюбу, підкреслити, яку велику увагу приділяють у СРСР та УРСР тому, що Б. Стенчук називав «національною політикою КПРС і практикою національного будівництва в СРСР» [15, С. 167]. Якраз «наклепом» на все це оголошувалася книжка І. Дзюби, а сам він поставав особою, яка намагається «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму», переспівує «антирадянські виступи сучасних антикомуністів, вишукуючи при цьому нові методи і аргументи» [15, С. 167].

Насправді ніякого «Богдана Стенчука» не існувало. Підписане цим ім'ям видання підготувала група осіб, спеціально запрошених апаратниками ЦК Компартії України. Однак твердження «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що вони були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема в березні 1970 р. на появу «Стенчукового» опусу відреагував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)». У справі Івана Дзюби, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Києві, є рецензія на рукопис В. Чорновола, в якому той захищав написане І. Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст. На

Обкладинки видань «Інтернаціоналізм чи русифікація?» різними мовами

були зроблені без його відома й дозволу) та від тих, хто «нагнітає націоналістичний ажіотаж» навколо тексту і його автора. І. Дзюба «капітулював»: заяву було написано та 6 січня 1970 р. надруковано в газеті «Літературна Україна».

Я навмисне написав «капітулював» у лапках, оскільки й тут усе було не просто. І. Дзюба розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати І. Дзюба, були не дурніші за нього. Так, текст «працював» сам по собі. Проте саме текст робив із його автора символ тих сил, які вважали систему недемократичною й обстоювали права українського народу. З текстом уже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати та вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу — можна. І це завдання висувалося на перший план.

Тим більше, що І. Дзюба й після «каяття» вперто виступав на захист несправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в УРСР лягав у кремлівський стратегічний задум усунення П. Шелеста (як такого, що займався «місництвом») і «своє-

їх думку, «аналіз рукопису В. Черновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.»³⁸.

Як бачимо, й у цьому випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист І. Дзюби, а так само про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом посилювався наступ на самого автора «Інтернаціоналізму...».

Восени 1969 р. Київське відділення Спілки письменників України виключило І. Дзюбу зі своїх лав. Щоправда, президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала І. Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі,

³⁸ Там само. Т. 1. Арк. 140.

часно» не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ [16]. Це влаштувало всіх — і Москву, і В. Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

13 січня 1972 р. під час обшуку на квартирі Івана Світличного³⁹ з повним портфелем «самвидавівської» продукції до нього зайшов Іван Дзюба. Зайшов — і був затриманий. Відтак обшук здійснили у самого І. Дзюби в його квартирі № 97 на Повітрофлотському проспекті, 52. Тоді вилучили, як мовилося в доповідній записці на ім'я П. Шелеста від 21 січня 1972 р., «84 документи ідейно шкідливого і наклепницького змісту»⁴⁰. У згаданій доповідній записці також констатувалося: «Через відсутність доказів злочинної діяльності Дзюба затриманню не був підданий»⁴¹.

І. Дзюбу не затримали, але В. Федорчук зі своїми підлеглими почав готувати таке затримання. В доповідній записці чи не вперше згадано справу «Блок», за якою здійснюватимуться арешти в УРСР. Фігурантами цієї справи будуть Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін.

Саме у цю справу спочатку намагались «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити підстави для його арешту. У записці він був потрактований як ідеолог «націоналістичних елементів республіки, у середовищі яких він почав користуватись особливою популярністю і зайняв місце у центрі групування одностумців з числа об'єктів справи "Блок". У своєму поясненні органам КДБ І. Дзю-

Богдан Стенчук

ЩО І ЯК ОБСТОЮЄ І. ДЗЮБА

*(Ще раз про книгу
„Інтернаціоналізм
чи русифікація?“)*

*УРСР
Товариство
культурних зв'язків
з українцями за кордоном
Київ — 1969*

Обкладинка книжки вигаданого автора Богдана Стенчука проти памфлету Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 1969 р.

³⁹ Світличний Іван Олексійович (1929—1992 рр.) — літературо-, мовознавець, літературний критик, поет, перекладач, діяч українського руху опору 1960—1970-х рр. Уперше заарештований та ув'язнений у вересні 1965 р., удруге — у січні 1972 р. Під час заслання в 1981 р. стався інсульт, був звільнений у січні 1983 р., але продовжувати творчу й політичну діяльність не зміг.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 17. Т. 1. Арк. 241.

⁴¹ Там само.

ба підтвердив, що він практично залишається на попередніх ідейних позиціях, викладених ним раніше у трактаті «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁴².

Закінчувалася записка пропозицією створити комісію «з компетентних спеціалістів», що мала проаналізувати згаданий «трактат», надати висновок, вказавши і на його «серйозну політичну шкоду». Це, як стверджувалось, «дозволило б розв'язати питання про притягнення Дзюби до карної відповідальності за ст. 62 КК УРСР і на цій основі здійснити більш дієві заходи до припинення розповсюдження його трактату»⁴³.

Таким чином, КДБ при Раді Міністрів УРСР інспірував появу найпотужнішої за наслідками негативної «рецензії» на Дзюбину працю. У лютому 1972 р. спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР академіка Андрія Скаби⁴⁴ проаналізувала працю І. Дзюби: «Комісія дійшла висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР»⁴⁵.

Чим же насамперед не сподобалося дослідження І. Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні: «Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (стор. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (стор. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена “нешадна ревізія ленінської національної політики”, “взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні” (стор. 62), що практика в національному питанні “далеко не завжди” відповідає теорії (стор. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті “лє воду на млин наших ворогів” (стор. 47). Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовіря до партії і уряду, посягти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання»⁴⁶.

Автори висновку також стверджували, що І. Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», удається «до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів»⁴⁷.

⁴² Там само. Арк. 247.

⁴³ Там само. Арк. 248.

⁴⁴ Скаба Андрій Данилович (1905—1986 рр.) — партійний і державний діяч, історик за фахом. Академік АН УРСР (з 1967 р.). У 1968—1973 рр. — директор Інституту історії АН УРСР.

⁴⁵ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 104.

⁴⁶ Там само. Арк. 105.

⁴⁷ Там само. Арк. 110.

Особливе невдоволення викликали в авторів висновку публікації «Інтернаціоналізму...» за кордоном: «Майже одночасно з виходом в 1968 р. Дзюби українською мовою у видавництвах “Пролог” і “Сучасність” з’явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі (Канада). Нещодавно ця “праця” видана групою італійських ревізіоністів італійською мовою (видавництво Самона е Савелі, Рим) під назвою “Придушення національностей у Радянському Союзі”. Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця “праця” в арсеналі антикомунізму. “Секрет” такої популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізіоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁴⁸.

22 лютого 1972 р. було ухвалено постанову політбюро ЦК Компартії України «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надісланий до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яка констатувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору І. Дзюби. Звертає на себе увагу останній пункт постанови: «(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»⁴⁹. По суті це була санкція на репресивні дії.

28 березня 1972 р. до ЦК Компартії України В. Федорчук надсилає нові матеріали у справі «Блок» (виготовлені ці матеріали були в одному примірнику й підлягали поверненню до КДБ). Спираючись на висновки «комісії компетентних фахівців» щодо праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на затвердження цих висновків на політбюро ЦК Компартії України, він констатував: «Дано згоду на притягнення Дзюби до карної відповідальності»⁵⁰.

У березні 1972 р. було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.», що була підписана головою правління СПУ Юрієм Смоличем⁵¹ і секретарем парткому Василем Козаченком⁵²,

⁴⁸ Там само. Арк. 114—115.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 161. Арк. 39—40.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 3. Т. 3. Арк. 332.

⁵¹ Смолич Юрій Корнійович (Георгій Корнелійович; 1900—1976 рр.) — письменник, журналіст, театральний критик. Був завербований НКВС у лютому 1935 р. й з того часу до лютого 1953 р. співпрацював з «органами» під агентурним псевдонімом «Стріла». Водночас на нього самого було відкрито справу-формуляр як на українського націоналіста. Голова правління Спілки письменників України (1971—1973 рр.), секретар правління Спілки письменників СРСР (1971—1976 рр.). Написав спогади про ВАПЛІТЕ, М. Хвильового, літературний Харків 1920-х рр.

⁵² Козаченко Василь Павлович (1913—1995 рр.) — письменник. У 1964—1969 і 1970—1973 рр. — секретар парткому Спілки письменників України. У 1969—1971 рр. — голова правління Київської організації СПУ.

зокрема, зазначалось: «Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁵³. У цьому документі також підкреслювалося, що «усі заходи Спілки, пов’язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків. І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її»⁵⁴.

Цікаву деталь зафіксував сам І. Дзюба у своїх спогадах: усі дні після його виключення з СПУ його супроводжували троє — четверо співробітників КДБ, не криючись, а навпаки — підкреслюючи свою присутність: «Є, виявляється, і така форма стеження чи супроводу, мета якого — психологічний вплив на визначений “об’єкт”» [17, С. 353].

Тоді ж було зроблено спробу витиснути І. Дзюбу з видавництва «Дніпро», де він працював редактором. 22 березня 1972 р. у спеціальному повідомленні КДБ за підписом В. Федорчука, надісланому до ЦК Компартії України на ім’я П. Шелеста, про це мовилося окремо. Справа в тому, що головна редакторка видавництва Надія Лісовенко викликала І. Дзюбу й, посилаючись на «певні обставини», запропонувала йому написати заяву на звільнення «за власним бажанням». І. Дзюба відмовився, оскільки влаштуватися надалі на роботу в нього не було шансів, і його легко можна було обвинуватити в «дармоїдстві»⁵⁵.

Проте головна редакторка виявила у своїх вимогах неабияку наполегливість і І. Дзюба обіцяв «подумати». В колі своїх знайомих він висловив думку про незаконність звільнення, про те, що можна було б звернутися у суд, але він цього не робитиме, оскільки прагне уникнути колективного обговорення цього питання на зібранні співробітників видавництва. Більшість, був переконаний І. Дзюба, ставиться до нього дуже добре, але змушена буде проголосувати за звільнення з міркувань «самозбереження». І. Дзюба вважав, що його звільнення продиктоване «згори». Йому «деякі авторитетні люди» радять звернутися до першого секретаря ЦК Компартії України й навіть обіцяють улаштувати таку зустріч, але він цього не хоче, оскільки переконаний, що всі рішення стосовно нього «попередньо санкціоновані»⁵⁶.

Цікаво, що, виклавши все це, вже наприкінці свого повідомлення, В. Федорчук запевняв: «Органи державної безпеки заходів до звільнення Дзюби І. з роботи не здійснювали»⁵⁷. Цікавою була й резолюція П. Шелеста 23 березня 1972 р. на повідомленні: «Тов. Овчаренку Ф.Д. Вживайте заходів. Дзюба повинен працювати до остаточного розв’язання питання. Доповісте»⁵⁸. І ось та сама головна

⁵³ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 1. Арк. 19.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 3. Т. 3. Арк. 290.

⁵⁶ Там само. Арк. 291.

⁵⁷ Там само. Арк. 292.

⁵⁸ Там само. Арк. 290.

редакторка «Дніпра», яка пропонувала йому звільнитися з роботи, приїздить до І. Дзюби й запрошує його повернутися. Він повернувся, хоч і не надовго.

«Остаточне розв'язання» не забарилося. 12 квітня 1972 р. на Івана Дзюбу було заведено кримінальну справу № 55. 18 квітня до нього на квартиру прийшли співробітники КДБ на чолі зі старшим слідчим Миколою Кольчиком⁵⁹, запросили поїхати з ними, взявши паспорт. У себе в кабінеті той оголосив, що І. Дзюбу затримано. Ось що згадував про М. Кольчика сам І. Дзюба: «Він керував слідчою групою і проводив більшість допитів (хоч у багатьох випадках справу перебирав “суворіший” Бідьовка, а інколи з'являвся й третій, з Черкас, прізвище якого я забув). У колі “дисидентів” Кольчика знали — ще 1965 р. він вів справу Валентина Мороза і здобув репутацію “ліберального” слідчого. Інші ж, навпаки, казали, що він просто високого рівня фахівець, працює хитріше й тонше, ніж решта. Можливо, ця друга думка ближча до істини. Але не буду грішити: в мене ніяких претензій до Кольчика не лишилося, він не виявляв ніякої упередженості, не вдавався до обманних рухів, не силував до якихось потрібних йому свідчень» [17, С. 365].

До офіційного оголошення про арешт старшим слідчим, як згадував І. Дзюба, був Григорій Бідьовка⁶⁰ з Тернопільського обласного управління КДБ: «Типовий “солдат партії”, судячи з окремих його реплік, був посланий на Тернопільщину в ході боротьби з “бандерівщиною”, і цей “бандерівський” комплекс так і засів у ньому міцно; на кампанію 1972 р. він, відчувалося, дивиться як на логічне продовження того, чому присвятився суворим (так в оригіналі —

⁵⁹ Кольчик Микола Михайлович (1933—?) народився в Донецькій обл. Закінчив юридичний факультет Київського держуніверситету в 1956 р. та з серпня того ж року почав працювати в органах держбезпеки. Був помічником оперуповноваженого апарату управління КДБ Волинської обл., з липня 1957 по травень 1967 рр. — слідчий, старший слідчий слідчого відділення цього управління. У 1963 і 1967 рр. закінчив 5-місячні курси вдосконалення слідчих працівників органів державної безпеки при Вищій школі КДБ СРСР. У 1967—1974 рр. — слідчий, старший слідчий з особливо важливих справ 1-го, згодом 2-го відділення слідчого відділу КДБ УРСР. Із жовтня 1980 по серпень 1988 рр. — старший юрисконсульт секретаріату, з серпня 1988 р. — старший юрисконсульт юридичного бюро секретаріату КДБ УРСР. 31 грудня 1991 р. звільнений у відставку через хворобу у званні підполковника юстиції. За роки служби відзначений 10 медалями, грошовими подяками, грамотами, почесним званням заслуженого юриста УРСР.

⁶⁰ Бідьовка Григорій Петрович (1924—?) народився в Донецькій обл. У 1942—1943 рр. брав участь у німецько-радянській війні, вже працюючи в органах держбезпеки. У 1943 р. — помічник уповноваженого резерву відділу кадрів НКВС УРСР. Із липня 1943 р. — помічник уповноваженого Лескенеського районного відділення НКДБ Кабардино-Балкарської АРСР. З березня 1944 р. — на різних посадах управління НКДБ / МДБ Тернопільської обл. У 1962 р. закінчив Вищу школу КДБ СРСР. Із грудня 1969 до жовтня 1973 рр. — старший слідчий з особливо важливих справ слідчого відділення управління КДБ Тернопільської обл. З жовтня 1973 по жовтень 1986 рр. — начальник слідчого відділення управління КДБ Тернопільської обл. 10 жовтня 1986 р. звільнений на пенсію. Був нагороджений орденами й медалями (в тому числі «За участь у боротьбі з бандами ОУН»), почесними грамотами, грошовими преміями, цінними подарунками.

Ю. Ш.). Щиро вважав мене “ворожим елементом” і відповідно був принципово суворим» [17, С. 364].

Отже заарештований І. Дзюба був ще в добу П. Шелеста. Ця доба закінчиться у травні 1972 р., коли П. Шелеста переведуть до Москви на посаду одного із заступників голови Ради Міністрів СРСР, а наступного року відправлять на пенсію. В. Щербицький нарешті займе давно вимріяне ним місце першого секретаря ЦК Компартії України, а П. Шелеста затаврують як такого, що «недостатньо активно» боровся з «українським націоналізмом», припускався «помилки» у своїй книзі «Україно наша Радянська». З нього зроблять такого собі партійного «націоналіста».

Безумовно, П. Шелеста не слід ідеалізувати як патріота України (хоч він ним і був). Не дає підстав для ідеалізації і його ставлення до І. Дзюби. Так, у квітні 1966 р. у своїх щоденникових записах П. Шелест констатував, що дав завдання «Нікітченкові, Шульженкові⁶¹ (КДБ), Скабі, Шевелю⁶², Кондуфору⁶³, (ЦК КПУ), Глуху⁶⁴ (прокуратура) підготувати матеріали про недостойну поведінку Костенко⁶⁵, Драча⁶⁶, Сверстюка⁶⁷, Дзюби, щоб показати їх негативну і шкідливу роль та застерегти від можливих неприємних наслідків» [7, С. 225].

Ще один приклад. 16 лютого 1971 р. В. Федорчук повідомляв, що в «поле зору» органів держбезпеки потрапив Іван Арсентійович Покидько, лікар із Вінниці, учасник війни. Він кілька разів відвідував І. Дзюбу, брав у нього самвидавську літературу, в тому числі памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На цьому повідомленні є така резолюція П. Шелеста: «ВВ! (Віталій Васильович Федорчук — Ю. Ш.). Треба завершувати “гру” з Дзюбою. Доповісте»⁶⁸.

⁶¹ Шульженко Борис Сергійович (1919—1970 рр.) — комсомольсько-партійний діяч. У 1959—1970 рр. — 1-й заступник голови КДБ при Раді Міністрів Української РСР, генерал-майор (з 1964 р.).

⁶² Шевель Георгій Георгійович (1919—1988 рр.) — партійно-державний діяч. У 1970—1980 рр. — міністр закордонних справ УРСР.

⁶³ Кондуфор Юрій Юрійович (1922—1997 рр.) — історик, партійний діяч. Академік АН УРСР (з 1985 р.). У 1958—1968 рр. — завідувач відділу науки та культури ЦК КПУ. У 1978—1993 рр. — директор Інституту історії АН УРСР.

⁶⁴ Глух Федір Кирилович (1912—1984 рр.) — юрист, державний діяч. У 1963—1983 рр. прокурор УРСР. 13 травня 1980 р. санкціонував постанову слідчого КДБ УРСР про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту з триманням у слідчому ізоляторі КДБ УРСР В. Стусу.

⁶⁵ Костенко Ліна Василівна (нар. 1930 р.) — поетеса, письменниця. Лауреатка Шевченківської премії (1987 р.).

⁶⁶ Драч Іван Федорович (1936—2018 рр.) — поет, перекладач, кіносценарист, драматург, державний і громадський діяч. Перший голова Народного руху України. Герой України (2006 р.).

⁶⁷ Сверстюк Євген Олександрович (1928—2014 рр.) — літературний критик, есеїст, поет, учасник руху шістдесятників, політв'язень комуністичного режиму.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5. Спр. 2. Порядковий 9. Т. 9. Арк. 195.

І все ж «гру» з І. Дзюбою за П. Шелеста таки не завершили. Реальний її підсумок припав на момент, коли при партійній владі був В. Щербицький, котрий на боротьбі з «українським націоналізмом» відразу зробив собі потужний важіль для самоствердження в новій якості⁶⁹. Минуть роки й Ф. Овчаренко оприлюднить запис, зроблений ним 19 червня 1972 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України. Запис виступу В. Щербицького. Останній наголошував на «небезпеці націоналізму» в республіці, на тому, що він витісняє «класову свідомість», що політбюро запізно ухвалило рішення щодо книжки І. Дзюби — «через 6,5 років» [14, С. 252].

Це один із найкращих компліментів і П. Шелестові, й тим працівникам тодішнього КДБ, яким вистачило розуму не форсувати боротьбу з примарою «українського націоналізму» в тих формах, в яких це далі робитиметься під орудою В. Федорчука. У зв'язку з цим один із дослідників пише: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 р. поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти “буржуазного націоналізму” у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму» [18, С. 35].

Проте повернімося до арешту І. Дзюби у квітні 1972 р. Невдовзі з'ясувалося, що йому не лише інкримінують усе, що пов'язане з «Інтернаціоналізмом...». Його почали перетворювати на теоретика незнаної йому «Української національної комуністичної партії» і на автора документа під назвою «Програма укомуністів» (себто українських комуністів). А це вже означало для І. Дзюби зовсім іншу статтю Кримінального кодексу й зовсім інші наслідки для його подальшого життя.

Було організовано докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць І. Дзюби і згаданої програми. Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 р. в Євгена Сверстюка. До комісії ввійшли фахівці з Київського педінституту ім. Горького (д-р філолог. наук Григорій Удовиченко), Інституту мовознавства АН УРСР (докторка філолог. наук Галина Їжакевич, кандидатка філолог. наук Ніна Марчук). Комісія підтвердила, що автором «Програми укомуністів» є саме І. Дзюба⁷⁰.

⁶⁹ Цікаву характеристику В. Щербицькому дав колишній голова КДБ СРСР В. Семичастний. За його словами, якщо порівнювати П. Шелеста та В. Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служак, він був відданим брежнєвським холеум, він ніколи не заперечив жодної навіть найдурнішої пропозиції Брежнєва» [7, С. 729].

⁷⁰ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 9. Арк. 248.

Він збагнув, що вирішується його доля. Тож опротестував висновки комісії, яка, на його думку, не врахувала «не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів»⁷¹.

На 312 (!) аркушах І. Дзюба зробив власний лексико-стилістичний аналіз, що доводив упередженість офіційної експертизи. І «чекістам» довелося призначити повторну експертизу. За це взялися двоє фахівців: А.О. Ковтуненко та А.П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. Їхній висновок: І. Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”»⁷². Отже цю смертельну атаку проти себе І. Дзюба відбив. До речі, автором згаданої програми українських комуністів у документах КДБ названо Василя Рубана⁷³. Він був заарештований у Києві на початку 1972 р., дев'ять місяців не давав свідчень і згодом потрапив на примусове психіатричне лікування [19, С. 541—542].

Час перебування у внутрішній в'язниці КДБ на вул. Володимирській, 33, зробив свою справу: 10 січня 1973 р. на допиті, проведеному майором М. Кольчиком і помічником прокурора УРСР Макаренком, І. Дзюба частково визнав себе винним у пред'явленому обвинуваченні. І у «центрі» цього визнання опинилась саме праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Ось що зафіксовано у протоколі: «Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні — грудні 1965 р. я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо. Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді»⁷⁴.

Тобто І. Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаних його власною рукою) він наполягав, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому, — але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав»⁷⁵.

Однак і після цього М. Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади⁷⁶.

⁷¹ Там само. Т. 10. Арк. 3.

⁷² Там само. Арк. 305.

⁷³ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Порядковий 10. Т. 11. Арк. 185.

⁷⁴ Там само. Спр. 69260 ФП. Т. 2. Арк. 432—433.

⁷⁵ Там само. Арк. 462.

⁷⁶ Там само. Арк. 471.

12 січня 1973 р. І. Дзюбі оголосили про завершення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Особисто прочитав їх у кабінеті слідчого й заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав М. Кольчик, а узгоджений він був із начальником слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР Туркіним і головою відомства В. Федорчуком. Справу та висновок надіслали прокуророві УРСР, а з прокуратури — до Київського обласного суду.

12—16 березня 1973 р. відбулося відкрите судове засідання Київського обласного суду, на якому розглянуто справу І. Дзюби за обвинуваченням його за ст. 62 част. I КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). І. Дзюбу засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 руб. судових витрат «у прибуток держави».

У справі зберігся рукопис останнього слова підсудного. Читати це нелегко. Проте цінність його, на мою думку, насамперед у тому, що він характеризує стан Івана Дзюби. Суть документа виразно передають уже перші фрази: «Те, що я пишу, буде болісним, але необхідним і одвертим розрахунком з самим собою, точніше: з частиною самого себе, — з кількома роками помилок, ілюзій, ідейної плутанини і роздвоєності; з кількома роками самомарнування, невірного відщепенства і забуття власних життєвих ідеалів. Це буде присуття самокритична розмова про сумнозвісний, більше з поголосу, ніж з обізнаності, — хоч і гучний у певних колах, — твір “Інтернаціоналізм чи русифікація?”»⁷⁷.

Ось як був потрактований судовий вирок у довідці за підписом В. Федорчука, надісланий до ЦК Компартії України: «Враховуючи характер і міру небезпеки здійсненого Дзюбою злочину, а також його покаяння і стан здоров'я (хвороба туберкульозу легенів), суд засудив Дзюбу до п'яти років позбавлення волі у виправній колонії суворого режиму без заслання. Вирок Дзюба сприйняв як заслужене покарання за вчинену ним злочинну діяльність і особистої ініціативи по його оскарженню не виявляв. Касаційну скаргу підготувала адвокат Глабай, із змістом якої Дзюба в цілому погодився»⁷⁸.

Справді, 27 березня 1973 р. до Верховного суду УРСР надійшла касаційна скарга за підписом І. Дзюби. Він наполягав на тому, що не мав на меті «послаблення» й «підрив» радянської влади: «Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів»⁷⁹. Скарга містила прохання переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня судова колегія у кримінальних справах Верховного суду УРСР розглянула скаргу та не задовольнила її.

⁷⁷ Там само. Т. 18. Арк. 213.

⁷⁸ Там само. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 10. Т. 11. Арк. 187.

⁷⁹ Там само. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 300.

Після суду

Івана Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33 вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми вигаданої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони (цілком у садистських традиціях своєї «контори») почали вимагати від нього зробити новий крок. Вимагали — не значить аж так прямолінійно тиснули.

В повній ізоляції у внутрішній в'язниці КДБ (до речі, її зруйнували, хоча туди після серпня 1991 р. варто було б водити екскурсії), хворий і виснажений І. Дзюба, як помітили організатори його справи, важко переживав ситуацію, в якій опинився, багато що переоцінював, еволюціонував. І не дивно: його заганяли у глухий кут. Одне зізнання мало потягнути за собою інше.

В одному з документів «чекісти» хвалялися, що «з метою перевиховання і переконування в неспроможності “націоналістичних поглядів” до І. Дзюби прикріплений “досвідчений оперпрацівник” [2, С. 131]. І. Дзюба розповів мені, що це був Євген Марчук⁸⁰. Саме він супроводжував його на “бесіди” до В. Федорчука й під час одного з таких супроводів раптом вимовив: «Послухаємо. Що нам цей чмур скаже». Минуть роки й І. Дзюба напише про Є. Марчука: «Мені здавалося, що в душі він мені співчуває; принаймні недоброзичливості не відчувалося. Як оперативний працівник він не мав права втручатися в слідство. Але після суду, коли мене ще на кілька місяців залишили в ізоляторі, я мав з ним багато розмов (до речі, він добре орієнтувався в теоретичній літературі з національного питання, зокрема читав тоді ще не перекладені праці німецьких та англійських авторів)» [17, С. 368]. Через багато років І. Дзюба обережно припускав, що, можливо, і ці розмови з нестандартним оперативником вплинули на зміну його позиції.

В одному з 18 томів Дзюбиної справи є рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати весь текст. Коротко кажучи, І. Дзюба обґрунтовує необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим — кількалітнім відхиленням у громадянське і творче небуття, шлях спокутування своєї провини і відшкодування тих збитків, яких я завдав радянському суспільству, шлях утвердження нових ідейно-творчих позицій»⁸¹.

⁸⁰ Марчук Євген Кирилович (1941—2021) — політичний і державний діяч. Генерал армії України (1994 р.). Народний депутат України (1995—1998, 1998—2000 рр.). У червні 1995 — травні 1996 рр. — прем'єр-міністр, у листопаді 1999 — червні 2003 рр. — секретар Ради національної безпеки і оборони України. У червні 2003 — вересні 2004 рр. — міністр оборони. Почав професійну діяльність у 1963 р. з посади оперуповноваженого управління КДБ УРСР у Кіровоградській обл. З 1965 по 1988 рр. працював молодшим, старшим оперуповноваженим, начальником відділу, заступником начальника управління, начальником інспекції КДБ. У 1988 р. очолив управління КДБ у Полтавській обл. З 1990 р. — перший заступник голови КДБ УРСР. У 1991—1994 рр. — голова Служби безпеки України.

⁸¹ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 221.

Під час слідства йому давали читати матеріали, що засвідчували «шкідливість» його публікацій, оскільки їх «використовують противники СРСР». Ці матеріали, за словами І. Дзюби, «розкрили мені очі на те, якою мірою мої твори та моє ім'я об'єктивно були втягнені в ідеологічну боротьбу проти радянської влади»⁸².

Тепер уже йшлося про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...»⁸³. Наприкінці згаданого рукопису є навіть план майбутньої публікації з п'яти розділів. Потребу такого «спростування» колишньої власної позиції І. Дзюба обґрунтовував так: «Це потрібно і мені самому — для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом “Інтернаціоналізму чи русифікації?” — їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики». І. Дзюба наголошував: «Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з “Інтернаціоналізмом чи русифікацією?”, а з новими літературними працями»⁸⁴.

Проте ці пропозиції І. Дзюби спростувати самого себе дуже нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий⁸⁵ критикував «хвильовизм», або як при-

⁸² Там само. Арк. 219.

⁸³ Пізніше у спогадах І. Дзюба напише: «Вразливим місцем моєї політичної позиції було те, що я апелював до ідеалів соціалізму, до “несптворених” ідей марксизму-ленінізму, за реформування радянського устрою, а не проти нього взагалі (хоч уся сума висловленої критики могла справити й інше враження). І мені говорили приблизно так: якщо це щиро і Ви не лукавили, то чому миритесь із тим, що Вашу працю і Ваше ім'я на повну потужність використовує буржуазна пропаганда, що націоналісти за кордоном підносять Вас як прапор... Я заперечував: вони й Шевченка використовують, і Франка, і Скрипника. “Але ті не можуть протестувати, а ви могли б”. — “Як і проти чого протестувати, коли буржуазна пропаганда вказує на справжні вади нашого суспільства; найкращий спосіб спростувати її — це усувати ці вади”. — “Саме цим партія і займається”. І т. д. У цих і подібних суперечках у мене була слабка “стійка”: на одній нозі, — тоді як вони твердо стояли на обох. А за їхніми спинами — могутня і, як тоді здавалося, непорушна держава. З нею не подискутуєш. Краще не вступати ні в які дискусії, мовчки приймати удари долі. А я вже вступив в дискусії. І побачив: стіна. Набагато товща, ніж метрові стіни в ізоляторі. Головою її не проб'єш. Чи не краще її обійти і далі робити свою справу, хоча вже по-іншому? Мені здалося, що такий вихід можливий» [17, С. 369].

⁸⁴ ГДА СБУ. Спр. 69260 ФП. Т. 18. Арк. 222.

⁸⁵ Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище Фітільов; 1893—1933 рр.) — прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики «українізації», автор низки памфлетів, що мали у середині 1920-х рр. у ході літературної дискусії великий суспільно-політичний резонанс і привернули увагу Й. Сталіна. Своєрідним продовженням цих памфлетів стала стаття «Україна чи Малоросія?». У цих творах висловив вимогу перед новою українською літературою припинити наслідувати Москву й орієнтуватися на «психологічну Європу». Уважав, що на зміну провідній ролі Європи в культурному процесі має прийти «євразійський Ренесанс», в якому головну роль відводив новій українській культурі. Підтриманий «націонал-комуністами», був підданий демагогічній критиці особисто Й. Сталіним та його прихильниками, трактований як ідеолог «націонал-ухильництва». Напередодні арешту покінчив життя самогубством.

тиснуті до лави підсудних полум'яні в минулому адепти троцькізму не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та систему І. Дзюба не обдурило. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Натомість він написав працю «Грані кристала». Вона з'явилася 1978 р. й була видана англійською, українською та російською мовами. Її за вказівкою з Москви широко розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, «з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами»⁸⁶. Далі цитувати не варто — і так зрозуміло, про що йдеться.

8 жовтня 1973 р. І. Дзюба звернувся до президії Верховної Ради УРСР із проханням про помилування — та був помилуваний. 9 листопада «Літературна Україна» надрукувала його заяву-зречення. Це дотепер викликає дискусії, дорікання та обвинувачення на його адресу. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Це не та площина, до якої доцільно переводити серйозну розмову.

Сам І. Дзюба так пояснював свою заяву: «Вирішальним, що схилило мене до заяви, яка стала підставою для мого помилування, було відчуття безглуздості катастрофи (його зрозуміє той, хто уважно прочитає Шевченкові поезії з каземату, зокрема саме ті, що їх зазвичай оминається) і уявлення про те, що я можу ще зробити набагато більше, ніж зробив. Я розумів, звичайно, що мій крок буде шоком для багатьох, але думав, що з часом усі побачать, заради чого я так учинив» [17, С. 370].

Так, слід визнати, що Іван Дзюба — не Василь Стус⁸⁷, не Левко Лук'яненко⁸⁸ і не В'ячеслав Чорновіл. Останній, до речі, сказав якось, що Дзюбині твори репрезентують «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1362. Арк. 11.

⁸⁷ Стус Василь Семенович (1938—1985 рр.) — поет, перекладач, публіцист, прозаїк, літературознавець, літературний критик, правозахисник, політв'язень у часи СРСР. Уперше заарештований у січні 1972 р. і засуджений до 5 років ув'язнення. В 1979 р. приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. У травні 1980 р. заарештований удруге, отримав 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Причина смерті В. Стуса в таборі до кінця не з'ясована.

⁸⁸ Лук'яненко Левко Григорович (1928—2018 рр.) — політичний і громадський діяч, дипломат, письменник, юрист, учасник українського національного визвольного руху. Наприкінці 1950-х рр. став ініціатором створення Української робітничо-селянської спілки. У 1961 р. заарештований і засуджений до розстрілу, який (через 72 год.) був замінений на 15 років ув'язнення. У 1976 р. ввійшов до Української Гельсінської групи. У 1977 р. заарештований (оголосив голодування, відмовився давати показання, також відмовився від громадянства) і згодом засуджений до 10 років. У таборі продовжував боротьбу проти комуністичного режиму. У листопаді 1988 р. помилуваний, у 1989 р. повернувся в Україну. У 1990 р. обраний головою Української республіканської партії, народним депутатом, був автором Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У 1992—1993 рр. працював послом України в Канаді. Через незгоду з політикою уряду подав у відставку, повернувся в Україну, де продовжив активну політичну діяльність.

Пам'ятаю, що в наших розмовах особисто І. Дзюбі не дуже подобалося таке визначення, але щось у ньому є.

Валентин Мороз, згадуючи про події 1960-х рр., підкреслював, що «Дзюба став богом для нас усіх. Бо він же написав “Інтернаціоналізм чи русифікація?”». То це ж фактично кредо 1960-х рр. і не тільки українських! Це був фактично меморандум із 1960-х рр. Тобто він для нас таким на довгі роки став» [20, С. 254].

Однак проблема полягала в тому, що І. Дзюба не хотів бути ані «богом», ані «символом», ані «прапором» для чогось або для когось. Під час наших із ним розмов він пояснював, що його не дивувало те, що влада трактувала його як «антирадянщика» чи як «націоналіста». І. Дзюбу драгували його прихильники, чисельність яких була чимала, а мотиви прихильності були не завжди зрозумілі. Вони, на думку І. Дзюби, спрощували його позицію, приписували йому якісь потаємні задуми, яких насправді не було. Понад те, І. Дзюба відверто говорив про те, що з ним часом солідаризувалися ксенофобські налаштовані або просто обмежені люди. Це його лякало, драгувало, справляло гнітюче враження. Від цих самих людей після помилування він отримав докори у «зраді» тощо⁸⁹.

Одним із перших, хто достатньо відверто-цинічно розкрив справжню політичну цінність помилування І. Дзюби, був уже згаданий «перший чекіст» УРСР В. Федорчук. У своєму листі до ЦК Компартії України від 2 листопада 1973 р. він зазначав, що помилування та виступ І. Дзюби із самозасудженням «серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять І. Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що сприятиме остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища» [6, С. 199].

Плановані у КДБ «ізоляцію та недовір'я» І. Дзюбі довелося пережити. Після виходу на відносну свободу (контроль за ним тривав) він почувався, зрозуміло, як людина, що зазнала поразки. Його почали уникати друзі та знайомі. Одні роби-

Іван Дзюба. Київ, 29 січня 2008 р.
Фото Юрія Шаповала

⁸⁹ Дружина І. Дзюби з цього приводу висловилася так: «Він був для багатьох символом. І я б сказала, що це було поза його бажанням. Його гнітило те, що він не може спокійно сісти за стіл і працювати. Ця робота, “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, зробила його символом поза його волею. Ще відіграли свою роль його виступи на літературних вечорах, які тоді були популярними. Він завжди дуже логічно міг сказати, обґрунтувати. Проте скільки я знаю, Іван не хотів займатися політикою, він хотів займатися літературою... Я бачила, що він — це література, що йому не треба бути трибуном, що йому потрібен стіл і книжки, його життя в цій праці» [21, С. 127—128].

Могила Івана Дзюби на Байковому кладовищі. Київ, листопад 2022 р. Фото Юрія Шаповала

начальника 5-го управління КДБ СРСР. У книзі «КДБ і влада» він зауважував, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала «по суті програмою для виникнення рухів, що призвели до утворення “Руху”» [23, С. 317].

ли це через розчарування в колишньому символі опозиції, а інші — через небезпеку можливих обвинувачень у контактах нехай і з «обеззброєним», але все-таки «ворогом». Як згадував сам І. Дзюба [22, С. 835], лише троє людей відвідали його тоді. Це були Віктор Некрасов⁹⁰, Микола Лукаш⁹¹ і Григір Тютюнник⁹².

Підсумовуючи, маємо підстави констатувати: роки, що минули після описаних у статті подій, засвідчують — Іванові Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим». Його ім'я назавжди асоціюватиметься з тим, що він кинув виклик комуністичній системі, зокрема у вигляді памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Одним із підтверджень такої оцінки можна вважати слова колишнього високопосадового працівника КДБ, людини, котра впродовж багатьох років організувала боротьбу з опозиційними силами у СРСР. Ідеться про Пилипа Бобкова⁹³, в минулому

⁹⁰ Некрасов Віктор Платонович (1911—1987 рр.) — письменник. У 1946 р. отримав Сталінську премію 2-го ступеня за повість «В окопах Сталінграда». У 1960-х рр. був підданий критиці за свої нариси про подорож до США. Згодом виступав на захист репресованих інакодумців, разом з І. Дзюбою та іншими представниками інтелігенції брав участь у мітингу на 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру. Не дивлячись на те, що перебував під наглядом КДБ, продовжував підтримувати дисидентський рух. У 1974 р. емігрував у Францію.

⁹¹ Лукаш Микола Олексійович (1919—1988 рр.) — перекладач, мовознавець. Підтримував дисидентів. Коли І. Дзюба був засуджений, запропонував Президії Верховної Ради УРСР, що замість хворого І. Дзюби відбутися термін може він.

⁹² Тютюнник Григір Михайлович (1931—1980 рр.) — письменник, перекладач, педагог. Його твори піддавалися постійній упередженій критиці. Доведений до розпачу й депресії, вчинив самогубство.

⁹³ Бобков Пилип Денисович (1925—2019 рр.) — один з організаторів боротьби проти дисидентів, правозахисників, інакодумців у СРСР. Генерал армії (1987 р.). Учасник німецько-радянської війни, в органах держбезпеки з червня 1945 р. У 1961—1967 рр. — заступник начальника 2-го головного управління КДБ при Раді Міністрів СРСР. У серпні 1967 — травні 1969 рр. — 1-й заступник начальника, у травні 1969 — січні 1983 рр. — начальник 5-го управління КДБ СРСР. У 1983—1985 рр. — заступник, у 1985 — січні 1991 рр. — перший заступник голови КДБ СРСР. З 1992 р. — у відставці.

Це — ще один аргумент на користь тези про те, що вимушена капітуляція перед КДБ у 1973 р. виглядає історично девальвованою й не може бути перетворена на підставу для відродження застарілих філіппік проти Івана Дзюби. Те, що він вижив, устиг написати і зробити до свого відходу у Вічність у 2022 р., є очевидною перемогою. І не лише його персональною, а й усіх, для кого Україна — не абстрактне й не лише географічне поняття.

Слід продовжити дослідження та неупереджений аналіз ролі й місця Івана Дзюби в контексті руху шістдесятників, значення його спадщини для утвердження демократії та свободи слова в Україні, для протистояння політичній і мовній українофобії кремлівського комуністичного керівництва, а потім і з боку путінської Росії. Вкрай важливо удоступнити дослідникам документи з особистого архіву І. Дзюби, які були передані 2023 р. на зберігання до Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. З цією метою, зокрема, доцільно зреалізувати дослідницько-видавничий проєкт для спеціального висвітлення теми «Іван Дзюба і комуністична спецслужба».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bazhan, O.H. Posiav buriu. Do 30-richchia z dnia vykhodu v svit pratsi I. Dziuby "Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?". *Slovo i chas*. 1995. 11-12: 37-40 [in Ukrainian].
[Бажан О.Г. Посіяв бурю. До 30-річчя з дня виходу в світ праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». *Слово і час*. 1995. № 11-12. С. 37—40].
2. Kasianov, H. Nezhgodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960—80-kh rr. Kyiv: Lybid, 1995 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х рр. Київ: Либідь, 1995. 224 с.].
3. Rybchak-Dunaievskiy, V. "Dukh, shcho tilo rve...". *Literaturna Ukraina*. 2001. 26 lypnia [in Ukrainian].
[Рибчак-Дунаєвський В. «Дух, що тіло рве...». *Літературна Україна*. 2001. 26 липня].
4. Shapoval, Yu. Ivan Dziuba ta KDB. *Fenomen Ivana Dziuby: Mat. krugloho stolu, 17 lystopada 2006 r.* Kyiv: VD «KM akademiia», 2007. 134-154 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Іван Дзюба та КДБ. *Феномен Івана Дзюби: Мат. круглого столу, 17 листопада 2006 р.* Київ: ВД «КМ академія», 2007. С. 134—154].
5. Shapoval, Yu. Kagebistska "odiseia" Ivana Dziuby. In: *Obrii osobystosti*. Knyha na poshanu Ivana Dziuby. Kyiv: Dukh i litera, 2011. 19-39 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Карєбистська «одісея» Івана Дзюби. В: *Обрії особистості. Книга на пошану Івана Дзюби*. Упор. О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ: Дух і літера, 2011. С. 19—39].
6. Danyliuk, Yu.Z., Bazhan, O.H. Opozysiiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh — 80-ti rr. XX st.). Kyiv: Ridnyi kraj, 2000 [in Ukrainian].
[Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.].
7. Shelest, P. "Spravzhnii sud istorii shche poperedu...": Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy. Kyiv: Heneza, 2003 [in Ukrainian].
[Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. Київ: Генеза, 2003].
8. Dziuba, I. Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? Kyiv: VD "KM academia", 1998 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: ВД «КМ академія», 1998. 276 с.].

9. Pismo I.V. Stalina V.I. Leninu. 22 sentiabria 1922 g. *Izvestiya TsK KPSS*. 1989. 9: 198-199 [in Russian].
[Письмо И.В. Сталина В.И. Ленину. 22 сентября 1922 г. *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 9. С. 198—199].
10. Naspravdi bulo tak. Interviu Yuriiia Zaitseva z Ivanom Dziuboiu. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2001 [in Ukrainian].
[Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 76 с.].
11. Avrakhov, H. Spovidne slovo pro Ivana Dziubu. *Slovo i chas*. 2004. 2: 70-72 [in Ukrainian].
[Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу. *Слово і час*. 2004. № 2. С. 70—72].
12. Krupnyk, L. Kontrabanda pravdy. *Ukrainskyi tyzhden*. 2021. 16: 21 kvitnia. URL: <https://tyzhden.ua/kontrabanda-pravdy/> [in Ukrainian].
[Крупник Л. Контрабанда правди. *Український тиждень*. 2021. № 16. 21 квітня. URL: <https://tyzhden.ua/kontrabanda-pravdy/> (дата звернення: 12.10.2021)].
13. Hvat, I. Priashivska stezhka blahorodnoi kontrabandy z Kyieva na Zakhid. *Ukrainskyi zhurnal*. 2009. 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/370/> [in Ukrainian].
[Гват І. Пряшівська стежка благородної контрабанди з Києва на Захід. *Український журнал*. 2009. № 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/370/> (дата звернення: 18.12.2022)].
14. Ovcharenko, F.D. Spohady. Kyiv: Oriiany, 2000 [in Ukrainian].
[Овчаренко Ф.Д. Спогади. Київ: Оріяни, 2000. 456 с.].
15. Stenchuk, V. Shcho i yak obstoiuie I. Dziuba (Shche raz pro knyhu “Internatsionalizm chy rusyfikatsiia?”). Kyiv: Tovarystvo kulturnykh zviatkiv z ukraintsiamy za kordonom, 1969 [in Ukrainian].
[Стенчук В. Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969. 196 с.].
16. Sharoval, Yu. Partiinyi “natsionalist”. Paradoksy Petra Shelesta. Lviv: Vyd-vo Anetty Antonenko. Kyiv: Nika-Tsentr, 2020 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю. Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів: Вид-во Анетти Антоненко. Київ: Ніка-Центр, 2020. 216 с.].
17. Dziuba, I. Ne okremoto vziat'e zhyttia. Kyiv: Lybid, 2013 [in Ukrainian].
[Дзюба І. Не окремо взятє життя. Київ: Либідь, 2013. 760 с.].
18. Kravchuk, T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest. *International Socialist Review*. 1973. 34 (10): 31-36.
19. Zinkevych, O. (ed.) Rukh oporu v Ukraini: 1960—1990: Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv: Smoloskyp, 2010 [in Ukrainian].
[Рух опору в Україні: 1960—1990: Енциклопедичний довідник. Гол. ред. О. Зінкевич. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.].
20. Moroz, V. “...Istoriia Ukrainy, pobachena ukrainskymu ochuma”. In: Dysydeny. Uklad. iperedm. V. Kip'iani. Kharkiv: Vivat, 2021. 352 с.
[Мороз В. «...Історія України, побачена українськими очима». В: Дисиденти. Уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.].
21. Skuba, V., Zahakailo, O. Marta Dziuba: Pysmennytsia Iryna Vilde hovoryla meni: “Ivan — tse sama esentsiia”. *Den*. 2011. 22—23 lyupnia. 127-128 [in Ukrainian].
[Скуба В., Загакайло О. Марта Дзюба: Письменниця Ірина Вільде говорила мені: «Іван — це сама есенція». *День*. 2011. 22—23 липня. № 127-128].
22. Dziuba, I.M. Z krynytsi lit. U 3 t. T. 3. Kyiv: VD “KM akademiia”, 2006 [in Ukrainian].
[Дзюба І.М. З криниці літ. У 3 т. Т. 3. Київ: ВД «КМ академія», 2006. 896 с.].

23. Bobkov, F. KGB i vlast. Moscow: Veteran MP, 1995 [in Russian]
[Бобков Ф. КГБ и власть. Москва: Ветеран МП, 1995. 382 с.].

Надійшла / Received 15.08.2023

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow at Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

THE CASE OF IVAN DZIUBA FROM A DISTANCE OF HALF A CENTURY

The purpose is to investigate the motives and consequences of the fabrication of the case of Ivan Dziuba by employees of the Committee for State Security under the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. **The methodological basis** is the principle of historicism in the unity of all its components. The research is based on a critical analysis of archival and printed sources. A microhistorical approach was used. **The scientific novelty** lies in an attempt to reconstruct the history of the fabrication of the case of Ivan Dziuba, who, seven years after the publication of his pamphlet “Internationalism or Russification?” was repressed for this text on the basis of unique archival resources as well as taking into account available publications. The operational record (case-card) on Dziuba (the most valuable source for understanding on which basis by agency testimony surveillance of him was organized and how the material against him was gathered) was eliminated. However, in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, eighteen volumes of the case, marked DF, that is, Discontinued Fund, have been preserved. The author used it as well as declassified documents of the special services, some other archival sources, publications of scientists, and memories when writing this material. From the mid-1990s, the author of the article had the opportunity to meet and talk with Ivan Dziuba himself. It provided an opportunity to clarify many circumstances and details of the dramatic period of the life of the hero of this story. **Conclusions.** In the conditions of the national and cultural rise of the late 1950s and early 1960s, Ivan Dziuba was one of the most beautiful representatives of the sixties movement due to his independent behavior and innovative aesthetic position. After preparing in 1965 the pamphlet “Internationalism or Russification?” he began to be considered one of the leaders of the intellectual opposition in the Ukrainian SSR. He distinguished by his desire to express his thoughts openly, publicly, and not conspiratorially. Having started repressive actions against representatives of Ukrainian creative youth in late August-early September 1965, the leadership of the Communist Party of Ukraine and the secret services of the Ukrainian SSR qualified Ivan Dziuba’s non-conformist creativity and activity as “nationalist”, “anti-Soviet”, “Russophobic”. In the next wave of repression, which began in January 1972, political charges were brought against him (and against those who distributed or even read his pamphlets). They ended with Ivan Dziuba’s arrest, trial, and forced repentance. The analysis of his case confirms that he implicitly never aspired and was not ready for the role of the main ideologist or leader of the opposition in the Ukrainian SSR. His resignation disappointed his supporters in Ukraine and abroad. However, it could not devalue what Ivan Dziuba wrote and did before his arrest and after his return to the cultural and political life of Ukraine after August 1991 in particular.

Keywords: *Ivan Dziuba, Ukrainian nationalism, political repression, KGB of the Ukrainian SSR (Committee for State Security).*